

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 09 APREL (NİSAN) 2008

ƏS-SUYUTİNİN “ƏL-MUZHIR” ƏSƏRİNDƏ QRAMMATİK CİNSİN BƏZİ MORFOLOJİ VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Süsən MEHRƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Əbdürrəhman Cəlaləddin əs-Süyutinin “Əl- Müzhir fi ülumil-luğa va ənvaihə” əsərində qrammatik cinsin bəzi morfoloji və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər salmazdan öncə əsərin tərtibatına , ötəri də olsa , nəzər salmaq .

Müəllif öz əsərini “nauun” – “tərz, üsul, növ, keyfiyyət” mənalarını verən əlli fəslə bölmüşdür. Bunlardan səkkizi “İsnəd”, on üçü “Əlfaz”, başqa bir on üç fəsil “Məna”, beş “lətaiif” və “miləh”, bir fəsil “Hifzüllüğə”, səkkiz fəsil “Dilin vəziyyəti” və “ribat”ları adlanan məsələyə, biri “Şeir və şair” bölməsinə və sonuncu bir fəsil “Ərəblərin səhvləri” adlı bir fəslə ayrılmışdır.

Kitabı yeni şəkildə çapa hazırlayanlar Məhəmməd Əhməd Cad əl-Maulə, Əli Məhəmməd əl-Bəcavi və Məhəmməd Əbülfəz İbrahimidir. İlk baxışda bu əsər öz dövrünün leksikologiya sahəsində işlənilib hazırlanmış izahlı lüğətlərinin yığılıb toplanıb, qaydaya salınmasından başqa bir şey deyildir. Bu sözlərin arasında bədəvi ərəblərin ləhcələrində işlədilən az miqdarda dörd və beş kök samitli lüğət vahidləri mövcuddur ki, onlar da pərakəndə halda əsərin içərisində işlədilmişdir.

“Əl-Muzhir”də olan sözlər əxz olunduğu lüğətlərdən götürülmüşdür. Bu lüğətlərin bəziləri yeni çap zamanı ya itirilmiş, ya da əlyazmalar şəklində qalmaqdadır. Lüğətdə nümunə olaraq gətirilən bir çox sözlər az işləndiyinə görə şərhə ehtiyac duyur. Buna görə də əsəri yeni çapa hazırlayan müəlliflər dil və ədəbiyyat kitablarının ən məşhurlarına müraciət etmişlər. Əs-Suyuti də həmin bu kitablardan öz əsərində istifadə etmiş və onların siyahısı ikinci cildin axırında verilmişdir. Burada biz olduqca maraqlı və nadir məlumatlara rast gəlirik. Bu əsərlərin sayı 168-ə qatır.

İzahlarını vermək mümkün olmayan sözlərə gəlincə, onlar azdır. Bunların səhifələri kitabda qeyd şəklində öz əksini tapmışdır. Əsəri yenidən çap edərkən səhifələr dəyişmiş, münasib başlıqlar verilmiş, hər bir cildin mövzularına fihristlər, yəni bibliografik məlumatlar tərtib olunmuşdur. Ərəb ədəbi dili üçün vacib olan bu izahlı lüğət toplusunu təqdim edərkən Allah-təaladan diləyimiz budur ki, səhvlərimiz bizə bağışlasın və bizi düzgün yola hidayət etsin.

Müəllif bu əsərində ərəb leksikologiya elmində diqqətəlayiq yer tutmuş ərəb və qeyri- ərəb leksikoqraflarının tərtib etdikləri lüğətlərdən geniş şəkildə istifadə etmiş, onlardan çoxlu sayda iqtibaslar gətirmişdir. Onların arasında mənşəcə türk hesab olunan Əbu Nasr İsmayıl ibn Həmməd əl-Cauhərinin “Təcul-luğa və sahaul-arabiyyəti”, Cəvulla Məhmud ibn əz-Zəməxsərinin “Əsəsul-bələğa”, İbn Mənzur kimi tanınan Əbülfəz Cəmaləddin Məhəmməd ibn Mukrəmin “Lisanul-arab”, Məcduddin Əbu Tahir ibn Yaqub əl-Firuzabadinin “əl-Qamus əl-Mühit”, Xətib ət Təbrizinin “Təhzi bu islah əl mantiqi”, Məhmud əz-Zəncaninin “əs- Sihah” a yazdığı şərh, eləcə də İbn Düreydin “əl-Cəmhərə”, İbn Fərisin “əl-Mucməl” kimi əsərləri, habelə Əbul Həsən əl Kisəi, Əbu Said, Əbu Zəkəriyyə əl-Fərra, əl-Əsməi, Əbu Hatəm, Əbu Osman əl-Əşnəndani, İmam əl-Harameyni, Fəxrəddin ər-Razi, İbn Furak, əl-Ğəzzali, əl-Məzari, əz-Zərkəşi, İbn Əsakir, İshaq ibn Bişr, əş-Şirazi, əl-Kiyə əl-Hərrasi və başqalarının ərəb dilçiliyinə dair yazdıqları tədqiqatlarından nümunələr vardır. Bu müəlliflərdən bir çoxu tarixçi, mühəddis və müfəssirdir.

Lakin bu bizə müəllifin əməyini və xidmətini inkar etməyə əsas vermir. Müəllif həmin dilçilik kitablarından çox şey toplamış, lakin bəzən ifadələri kəsmiş və qısaltmışdır. Buna görə də kitabın yeni nəşrində müəllifin topladığı söz və söz birləşmələrinin anlamının asan olması üçün ifadələr (ehtiyac duyduqca) mötərizə içərisində açıqlamaları ilə verilmişdir.

Kitab üç dəfə və həmişə eyni şəkildə nəşr olunmuşdur. İlk çapı hicri 1282-ci ildə “əl-Əmiriyyə” mətbəəsi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Kitabın əlyazmalarının nüsxələrini əldə etmək üçün “Dərul kutub” nəşriyyatına müraciət olunmuş, mötəbər adamlardan cavab alınmışdır ki, “Əmiriyyə” çapı kitabın əlyazmalarından bir hərf belə fərqlənmir. İkinci nəşri “Əs-Səadət” mətbəəsi tərəfindən hazırlanmış və çap olunmuşdur. Sonuncu nəşr Qahirədə “Sabih” mətbəəsi tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Əsərin yeni nəşri zamanı hər üç çap nümunələrinə müraciət olunmuş və aydın olmuşdur ki, onlar təhrif və anlaşılmaz sözlərlə doludur. Bu baxımdan da əsərin hazırki nəşrinə ehtiyac duyulmuşdur. Əsəri yeni nəşrə hazırlayan müəlliflər qeyd edirlər ki, kitab dilə həsr olunmuşdur. Kitabda dəlil olaraq gətirilmiş əsl qaynaqlarla və dilçilik lüğətlərilə tanış olduqdan sonra kitabda təhrif olunan və onlardan faydalanmağa mane olan yüzlərlə səhvi təshih etmişlər.¹

Dilçilik tarixinə nəzər salarkən görürük ki, müxtəlif xalqların dillərində bu dilləri oxşar etnik qruplarda birləşdirən eynicinsli qrammatik kateqoriyalara (hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, cins, şəxs, şəkil və s.) xas olan morfoloji, leksik-qrammatik və leksik-semantik cəhətlərin müxtəlifliyi həmin dillərin özləri kimi müxtəlif formalarda təzahür edir. Elə cins kateqoriyasını götürək. Heç şübhə yoxdur ki, bu kateqoriya ümumi bir qrammatik kateqoriya olmaqla yanaşı ilk növbədə obyektiv gerçəklikdən, yəni bütün yaradılmışların, heyvan və bitki aləminin erkən və dişilərə bölünməsinin labüdlüyündən irəli gəlmişdir.

Kainatın kitabı adlandırılan müqəddəs Qurani-Kərimdə belə deyilmişdir:

إنا خلقنا الإنسان من نطفة أمشاج نبتليه فجعلناه سمياً بصيراً

(Qarışıq nütfədən yaratmışıq insanı və imtahana çəkmək üçün eşidən qulaqlar, görən gözlər vermişik ona)².

Yaxud başqa bir ayəti-kərimə nəzər salaq :

يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة وخلق منها زوجها وبتت منهما رجالاً كثيراً ونساءً واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام إن الله كان عليماً رقيباً

(Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlq edən, ondan zövcəsinə (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar yaradan Rəbbinizdən qorxun! (Adı ilə) bir-birinizdən (cürbəcür şeylər) istədiyiniz Allahdan, həmçinin qohumluq əlaqələrini kəsməkdən həzər edin! Şübhəsiz ki, Allah sizin üzərinizdə gözətçidir)³.

ولهم فيها أزواج مطهرة وهم فيها خالدون

(Pak olan zövcələr gözləyir onları və onlar orada əbədilik qalarlar)⁴.

¹ العلامة عبد الرحمن جلال الدين السيوطي، المزهري في علوم اللغة وأنواعها، القاهرة، ص 5.

² Qurani-Kərim, əl-Bəqərə surəsi, 25-ci ayə

³ Qurani-Kərim, ən-Nisa surəsi, 1-ci ayə

⁴ Qurani-Kərim, əl-İnsən surəsi, 2-ci ayə

Yaxud da:

وما خلق الذكر والأنثى

(And olsun erkəyi, dişini yaradana)⁵

Bu təbiilik əsasında yaranmasına baxmayaraq cins kateqoriyasının özünəməxsus cəhətləri də çoxdur. Məsələn, rus dilində sözlərin üç cinsə: kişi, qadın və orta cinsə bölünməsi, ana dilimiz Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın leksik-qrammatik, qismən də morfoloji-qrammatik xüsusiyyət daşması və sairə bu kimi xüsusiyyətlər olduqca maraqlıdır və tədqiqat obyektii olaraq qalmaqdadır.

Ərəb dilinə gəlincə, onu cins kateqoriyasının bəlkə də dünya dilləri içərisində ən zəngin və eyni zamanda ən mürəkkəb bir kateqoriya olması baxımından səciyyəvi sayılan dillərdən hesab etmək olar. Halbuki, hətta dillərinin qeyri-bərabər inkişafı bu kateqoriyanın ana dilimizdə inkişaf etməsinə təsir göstərməmişdir.

Afrika-Asiya dilləri ailəsinə mənsub olan sami dilləri bir neçə qollara bölünməsinə baxmayaraq, onları qohum dillər ailəsinə daxil edən mühüm cəhətlərdən biri də bu dillərdə ümumi kateqoriyalardan hesab edilən cins kateqoriyasının, xüsusən qadın cinsinin morfoloji əlamətlərinin eyni olmasıdır. 1998-ci ildə Qahirədə nəşr olunmuş “Dilçiliyə giriş” kitabında doktor Mahmud Fəhmi Hicazi qeyd edir ki, sami dillər avro-asiya dillərinə aiddir, qədim, orta və yeni dünya tarixində ən böyük dil ailələrindən ibarət vahid bir dil qrupunu təşkil edir. Amerika dilçisi Qerinberq də bu dillərə belə təqdimat verir və qeyd edir ki, bu dillərin oxşar cəhətlərindən biri -nin qadın cinsinin əlaməti hesab edilməsidir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz müəllifdən daha bir fikri qeyd edək ki, Asiya-Afrika dillərinə gəlincə, sözlər bir sıra meyarlara görə təsnif olunur, onlardan ən mühümü kişi və qadın cinsi, yəni qrammatik cinsdir. Bütün Asiya-Afrika dillərində “tə” samiti qadın və kişi cinsini fərqləndirmək üçün işlədilir. Buna görə bu dillər həm morfoloji baxımdan, həm də qadın cinsinə dəlalət edən səslərin ortaq olması baxımından oxşardır.

Bu oxşarlığı İ.M.Dyakonovun “Языки древней передней Азии” əsərində qeyd etdiyi mülahizələrdən də görürük. Müəllif deyir ki, “dünya mədəniyyətinin ilkin dillərindən olan qədim ön Asiyada yaşayan xalqların

⁵ Qurani-Kərim, əl-Leyl surəsi, 4-cü ayə

dilləri xüsusi maraqla yaradır və bu dillərin təsnifatı əsasən morfoloji təsnifata əsaslanır”⁶.

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, digər bir prinsip stadial prinsipdir ki, digər qrammatik kateqoriyaların oxşar olub-olmalarına görə araşdırılır. Genoloji təsnifat isə əsas dil, ya da ona oxşar dillərin tədqiqi deməkdir”⁷.

Sami dillərin tədqiqində alman dilçilik məktəbinin də xüsusi rolu vardır. “Alman dilçilik məktəbi” adlanan bu dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən N.Osthoff, A.Leskin, K.Bruqmann, K.Brokkelman, Nöldeke kimi “Yanq qrammatiklər”in (Gənc qrammatiklərin) xidmətləri əvəzsizdir.

Ərəb dilində cins kateqoriyasının bütün morfoloji-qrammatik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri tədqiqi bir yana qalsın, onun bütün formalarının müəyyən bir dil materialı əsasında tədqiqi məhz Əs-Suyutinin “əl-Muzhir” əsərində daha geniş və daha mükəmməl şəkildə XV əsrdə işlədilmiş leksik vahidlərə istinad olunaraq verilmişdir.

Həmin əsərdə cəm olunmuş və ayrı-ayrı fəsilələrə bölünmüş cins barəsində yazılanlara nəzər salaq.

Mövzudan uzaq düşsəm də, cins kateqoriyasının morfoloji əlamətləri olmadığı halda, təbii cinsdən irəli gələn bir çox leksik vahidlərin (ata-ana, bacı-qardaş, oğlan-qız, qul-kəniz və s.) mövcudluğunu, eyni zamanda erkək və dişli sözlərinin istifadəsi ilə əksini tapan məhdud xarakterli bu kateqoriyanın dilimizdə varlığını inkar etmək olmaz.

Dilçi alimlərin tədqiqatlarından irəli gələn bir cəhət də burada inkaredilməz ifadəsini tapır ki, qrammatik formalı kateqoriyalardan başqa isimlərdə morfoloji forması olmayan formalar da mövcuddur. Belə kateqoriya heç bir əlavə formaya ehtiyac duymur.

Fikrimizi qısaca olaraq belə yekunlaşdırırıq ki, qrammatik forma əsasında özünü göstərən ismə məxsus bir kateqoriya olan cins kateqoriyasında isimlərin kişi və ya qadın cinsinə aid olması öz əksini tapır. Bütün dünya dillərində təbii olaraq sözlərin cins bildirməsi mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində ana, bacı, xala, qız, nən, gəlin baldız və sairə

⁶ И.М.Дьяконов «Языки древней передней Азии», Издательство «Наука», Главное редакция восточной литературы, Москва, 1967, стр.29.

⁷ Yenə orada

kimi sözlər heç bir qrammatik forma qəbul etmədən ancaq qadın cinsini, baba, ata, qardaş, əmi, dayı, oğlan, dədə, qayın, kürəkən, bacanaq və sairə sözlər isə ancaq kişi cinsini bildirir. Lakin Azərbaycan dilində xüsusi cins kateqoriyası mövcud deyildir. Çünki cins bildirmək üçün xüsusi qrammatik forma yoxdur (Çin-Tibet, türk, fin-üqor və Cənub-Şərqi Asiya dillərində olduğu kimi). Cins kateqoriyası əsasən hind-Avropa, sami, Afrika, dravid dillərində özünü göstərir.

Məlumdur ki, söz yaradıcılığında əsasən dörd üsuldən : sintetik, analitik, kökdəki səsən dəyişməsi və suppletiv üsuldən istifadə olunur. Dilimizdə cins kateqoriyasının ifadəsində sonuncu, yəni suppletiv üsuldən istifadə olunur. Bu o deməkdir ki, kişi cinsini bildirmək üçün bir kökdən, qadın cinsini bildirmək üçün isə başqa kökdən olan söz işlədilir. Məsələn, ana-ata, kişi-qadın, oğlan-qız, qardaş-bacı, əmi-bibi, dayı-xala, kürəkən-gəlin, qaynana-qaynata, bacanaq-baldız və sairə.

Lakin bu üsul qeyri-məhsuldardır. Çünki dilimizdə elə sözlər vardır ki, sözün ifadə etdiyi varlığın hansı cinsə aid olması üçün köməkçi sözlərdən istifadə edirik. Məsələn, əmi oğlu-əmi qızı, xala oğlu-xala qızı, erkək ördək-dişi ördək, erkək qoyun-dişi qoyun. Bir sıra sözlərdə (dayı nəvəsi, əmi nəvəsi, bibi nəvəsi və sair) bu üsuldən istifadə etmək qeyri-mümkündür. Yeri gəlmişkən onu qeyd edək ki, sözün şəkilçi vasitəsilə düzəldilən formasına sintetik, köməkçi söz vasitəsilə düzələn formasına isə analitik forma deyilir. Buradan aydın olur ki, dilimizdə cins kateqoriyası analitik və suppletiv üsullarla düzəlir və əksər hallarda qeyri-məhsuldar olduğu üçün dilimizdə cins kateqoriyasının səciyyəvi olmasına əsas yaranmır. Odur ki, morfoloji baxımdan cins kateqoriyasının sabitləşmədiyi dillərdə, o cümlədən türk dillərində bu kateqoriyanın xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən “isimlərdə cins mənası” termini ilə kifayətlənmək olar və bu da, məlumdur ki, təbii cinsdən irəli gələn, yalnız canlı varlıqları ifadə edən isim və isimləşmiş sözləri əhatə edir.

Bir çox dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, müasir ingilis dilində ismin cinsini göstərə biləcək xüsusi morfoloji forma, spesifik şəkilçi mövcud deyildir. Burada ingilis dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə müraciət etməkdə məqsədimiz mövzuya daha geniş şəkildə aydınlıq gətirmək səciyyəsinə daşıyır və bu məqsədlə alimlərin əsərlərinə, o cümlədən O.Musayevin 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “İngilis

dilinin qrammatikası” kitabına və digər əsərlərə müraciət etmişik. İngilis dilində ənənəvi olaraq isimləri cinsə bölürlər: kişi cinsi (masculine Gender), qadın cinsi (Teminin Gender), orta cins (Hender Gender). Orta cins (Hender Gender) ingilis dilində isimlərin cinsə görə qruplara ayrılması üçün əsas meyar olaraq onların leksik mənasını əsas götürür. Mənaca kişi cinsi bildirənlər a man, a boy, a brother, a father, daddy və sairə kişi cinsinə, mənaca qadın cinsi bildirənlər, məsələn, a woman, a girl, a mother, a daughter, an aunt, granny və sairə isə qadın cinsinə, cansız varlıqları bildirən isimlər, məsələn, a table, a bag, a map, a car, a cap və sair orta cinsə aid edilir.

Ölkə adları da bir qayda olaraq qadın cinsinə aid olunur. Ərazi mənasında işləndikdə orta cinsə aid olunur. Mücərrəd isimlər şəxsləndirilərkən, məsələn, dəhşət, güc və s. bildirənlər (kar, anger, fear, hate, death və s), kişi cinsinə, zəriflik, gözəllik bildirən sözlər (məsələn, beauty, spring, friend, ship, kindness, nature və s) qadın cinsinə aid olunur⁸.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz və cins kateqoriyasına xas olan səciyyəvi morfoloji- qrammatik xüsusiyyətlərə nəzər salarkən gördük ki, ingilis dili Azərbaycan dili kimi dilin morfoloji-qrammatik mənzərəsini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərindən biri olan sintetik forma baxımından kasıbdır.

Qrammatik cinsin ifadə formalarından biri də “konversiya” üsuludur ki, məsələn, kişi cinsini ifadə edərkən sözün kökü dəyişməz olaraq qalır, qadın cinsi isə müvafiq şəkilçi qəbul edir və ayrı-ayrılıqda hər iki söz ayrı-ayrı cinsləri ifadə etmiş olur. Ərəb dilində sifət mənşəli sözlərin qadın cinsinin morfoloji əlaməti olan “ tə mərbutə” vasitəsilə məhz belə “konversiya”ya uğramasının şahidi olur; məsələn: kişi kəndli – فلاح , qadın kəndli – فلاحه ; kişi mühəndis – مهندس , qadın mühəndis – مهندسة ; bacarıqlı (müz) – ذكي , bacarıqlı (müən) – ذكية və s.

Qurani-Kərimdən örnək gətirək :

والسارق والسارقة فاقطعوا ايديهما جزاء بما كسبا نكالا من الله والله عزيز حكيم

(Oğru kişi və oğru qadının gördükləri işin əvəzi kimi Allahdan cəza olaraq (sağ) əllərini kəsin. Allah yenilməz qüvvət, hikmət sahibidir)⁹

⁸ Oruc Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1996, səh:38-40

⁹ Qurani-Kərim, əl-Məidə surəsi, 38-ci ayə.

Bu xüsusiyyət bir çox hind-Avropa dillərinə xasdır (rus dilində olduğu kimi: student-studentka, supruq-supruqa, poet-potessa, baron-baronessa, korol-koroleva və s.)

Bu metod ana dilimizə müəllim-müəllimə, katib-katibə, müdir-müdirə kimi sözlərdə olduğu kimi, ingilis dilində- ess qadın cinsini bildirən yeganə şəkilçinin istifadəsilə yaranan isimlərə aiddir.

Ərəb dilinə gəlincə bu dildə cins kateqoriyasının digər dillərdən fərqli olaraq daha zəngin və əhatəli olması barədə fikrimizi açıqlamaq üçün qısaca da olsa, bu dildə mövcud olan qrammatik cinsin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Təkcə ərəb dilli qaynaqlarla kifayətlənməyib, rus, azərbaycan, türk və sairə dillərdə bu mövzuya həsr olunmuş fikir və mülahizələrə istinad edərkən görərik ki, ərəb dilində yalnız iki cins – kişi və qadın cinsləri mövcuddur. B.M.Qrande əsərlərindən birində hər iki cinsə aid edilən söz qruplarını nəzərdən keçirərkən belə bir fikir ortaya çıxır ki, onlar ad qruplu sözlərin qrammatik siniflərə bölünməsindən irəli gəlmişdir və bu qrammatik kateqoriyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir sıra dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də bütün isimlər iki böyük cinsə bölünür¹⁰.

Digər bir əsərində ad qruplu sözlərin qrammatik cinsi barəsində belə deyir ki, “kişi cinsinin müəyyən morfoloji əlaməti yoxdur və isimlərin əksəriyyəti kişi cinsinə aid edilir. Qadın cinsini bildirən sonluqla ة , اء , ىء (yəni təmərbutə, əlif məmdudə və əlif maqsura) hesab olunur. Ölkə adları, bədənin cüt üzvləri, dişi heyvanlar, ölkə, şəhər, külək adları, ayrı-ayrı sözlər qadın cinsindədir. Bəzi isimlər həm kişi, həm də qadın cinsinə aid olunur. Ümumi məfhum bildirən sözlər, bəzi sifətlər hər iki cins üçün eynidir”¹¹

B.M.Qrande adı çəkilmiş əsərində ərəb ədəbi dilinə həsr olunmuş qaynaqlara əsaslanan müddəalardan kənara çıxmayaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, kişi və qadın cinsində işlənən sözlər əksər hallarda morfoloji əlamətlərlə özünü göstərir, xüsusilə də qadın cinsinin səciyyəvi morfoloji əlamətləti vardır. Digər dillərdən alınma sözlər və oxşar şəkilçilər qadın cinsi hesab olunur. Bununla belə bu dildə cins kateqoriyasının mükəmməl

¹⁰ Б.М.Гранде «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении», Издательство Восточный литературы, Москва,1963,стр.:108-116.

¹¹ Б.М.Гранде «Введение в сравнительное изучение семитских языков», Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1972, стр.:387.

qrammatik qanunauyğunluğa tabe olmasına baxmayaraq, morfoloji baxımından qadın və kişi cinsinə müvafiq gəlməyən, lakin leksik mənasına görə erkək və dişilərə ayrılan, bəzən də cansız varlıqların istər kişi, istərsə də qadın cinsində işlənməsi bu dildə cins kateqoriyasının ifadə üsullarının ikidən artıq olmasına dəlalət edir. Buna aşağıdakı nümunələr dəlalət edir.

Qohumluq əlaqəsi bildirən, yaxud ev heyvanları və bəzi vəhşi heyvanların bildirən sözlər hər iki cins üçün ayrı-ayrı leksik vahidlərdən ibarət olur: حمار – erkək eşşək, أتان – dişi eşşək, فحل – erkək dayça, فرس – dişi at (yabı), جمل – nər, ناقة – maya, أسد – erkək şir, لبوة – dişi şir, عبد – kölə kişi, أمة – kölə qadın və s.

Digər qruplara aid sözlərin təsnifatının ərəb dilli qaynaqlarda eynilə şahidi olur.

"Əl-Muzhir"də olan lüğətlərin bəziləri ya itirilmiş, ya da çap olunmamışdır. Onun bir çox sözləri az işləndiyinə görə şərhə ehtiyac duyur. Əsəri yeni nəşrə hazırlayan müəlliflər yazırlar ki, dil və ədəbiyyat kitablarının ən məşhurlarına (أمهات كتب اللغة الأدب) müraciət etdik ki, bunlardan Suyuti istifadə etmişdi, II cildin axırında onların siyahısı verilmişdir.

Daha sonra əlavə edirlər ki, izahlarını verə bilmədiyimiz sözlər isə azdır, bunları səhifələrin (ذيل الصفحات) aşağısında vermişik. Kitabı səhifələmiş, münasib başlıqlar vermiş, hər bir fəslin hissələrinə fihristlər tərtib etmişik. Ədəbi dilimiz üçün vacib olan bu izahlı lüğət toplusunu təqdim edərkən Allah-taaladan diləyimiz budur ki, səhflərimizdən keçsin və bizi düzlüyə uyğun görsün.

Cinsə dair müxtəlif növ məlumatlar النوع الأربعون adlanan fəsildə verilmişdir. معرفة الأشباه والنظائر adlanır. Burada dilin azişlənən sözləri نواذر كتاب ليس في اللغة toplandıdır : ابن Xaləveyhinin اللغة وشواردها üç cilddən ibarət əsərindən verilir. كذا إلا كذا ليس في اللغة sözü deməkdir.

Əsərin özünəməxsus cəhətlərindən biri izahlı lüğətdə verilmiş sözlərin müəyyənlik artikli ilə işlənməsidir ki, bu da sözlərin sonluqlarının dəqiqləşdirilməsində çətinlik yaradır.

Müzəkkər və müənnəs isimlər haqqında bölümlər 204-cü səhifədə qadın cinsinin morfoloji əlamətlərindən biri olan " tə mərbutə" şəkilçisini qəbul etmiş müzəkkər isimlər haqqındakı المذكر من صفات المذكور adı

altında toplanmış lüğət vahidlərində özünü göstərir. Əs-Suyuti burada Sə'ləbin "Fəsih" kitabına əsaslanaraq göstərir:

تقول رجل راوية للشعر، ونسابة، ومحذامة، ومطرابة، ومعزابة وذلك إذا مدحوه فكأنهم أرادوا به داهية. وكذلك إذا ذتموه فقالوا: لئانة، وهلجابه وفاقاة، وسخابة في حروف كثيرة، كأنهم إرادوا به بهيمة.

Əl-Farabi "Divanul-ədəb" əsərində Sə'ləbin kişi cinsində sadaladığı sifət modellərini belə açıqlayır: *رجل نسابة (raculun nassəbatun)* – nəşəb sahəsi üzrə alim; *رجل علامة (raculun 'alləmətun)* – çox bilən, *عزنة* – pisliyə dözməyən; *هيوبة (heyubətun)* – *مُهَيَّبٌ* "qorxunc" mənasında; *طاغية (tağiyətun)* – tiran, despot; *راوية (raviyətun)* – şeir söyləyən.

Sə'ləbin topladığı sifətlərin mənalari isə belədir:

محذامة (mihzəmətun) – bu sözü Əl-Həravî "Şərhul-Fəsih"də "işləri sürətlə dayandıran" kimi açıqlayır; *مطرابة (mitrabətun)* – çıx oxuyan; *معزابة (mibzəbətun)* – dəvəsini otararkən onları özündən uzaqlaşdırın; – bu sözlər tərifi mənasında işlədilir. *لائانة (ləhhanətun)* – sözündə xəta edən; *هلجابه (hilcəbətun)* – axmaq, *فاقاة (faqqaqatun)* və *ساخخابه (səxxəbətun)* – çox danışan axmaq və qışqıran sifətləri isə məzəmmət mənasından çox "heyvan" mənasında işlədilir.

Əbu Zeyd النوارى ("Azişlənən sözlər") əsərində göstərir ki, *رجل عيابة* *وقاقاة* ifadələrində təyinlər "tə mərbutə" qəbul edir və mübaligə bildirir.

İbn Düreydin "Əl-Cəmhərə" əsərindən *رجل هيابة وهيوبة* kimi ifadələrlə "çox töhfəli, çox hədiyyəli" mənasını nəzərdə tutur. Sonra *درهم قفلة*, yəni *درهم* ifadəsini misal gətirərək göstərir ki, dildə *درهم قفل* variantına rast gəlinmir. Sə'ləb Əbul-Abbasi "Fəsih" əsərində həm müzəkkər, həm də müənnəs isimlərin sifətlərinin *ة* ilə işlədilməsinə işarə edərək göstərir: *رجل ربة* – ortaboylu kişi, *امراة ربة* – ortaboylu qadın; *رجل ملول* – yorucu kişi, *امراة فروقة* – yorucu qadın, *رجل فروقة* – hər şeydən qorxan kişi, *امراة صرورة* – hər şeydən qorxan qadın, *رجل صرورة* – həccə getməyən kişi, *امراة صرورة* – həccə getməyən qadın və s.

Buraya *منونة* – çox razılıq edən, *حمزة لمزة* – adamları lağa qoyan sifətləri də daxil edir.

əl-Mübərrəd "Əl-Kamil" əsərində bu sifətlərin "tə mərbutə"-siz işlənməsini də mümkün hesab edir. Əs-Suyuti İbn Düreydin "Əl-Cəmhərə" əsərindən örnək olaraq *كاعب وناهد ومعصر* ifadəsini işlədir və bu başlıqda qadın cinsinin təbii əlamətlərindən olan əlamət və keyfiyyətlərin

bəhsi gəlir ki, belə sözlər qadın cinsinin morfoloji əlamətini qəbul etmədən müənnəsdə hesab olunur. Buraya كاعب - iri döşlü, ناهد - gənc, معصر - yetişmiş (əvvəlcə döşləri yumaq kimi əmələ gəlir, sonra yetişir və bundan sonra böyüyür) sözlərini, عارك , طامث , دارس , حائض ismi failləri جاریə sözlünün həmcins təyinləri kimi işlədir. امرأة قاعد (ana halından kəsilmiş və daha doğmağa qadir olmayan qadın), امرأة مغيل (hamilə ola-ola uşağını əmizdirən qadın), امرأة مُسقط (yarımçıq uşaq doğan), امرأة مسلب (uşağı ölmüş qadın), امرأة مؤنث və امرأة مذکر isə مذکار və مثنائت sifətlərinə uyğun "həmişə oğlan və həmişə qız doğan" mənasında işlənilir. مغيب və ya مغيب sifəti isə "əri olmayan qadın" haqqında deyilir və bu sifət "tə mərbutə" ilə də işlənilir. شاهد sifəti "əri şəhid olmuş", مفلات "uşağı qalmayan", تاكل "uşağını itirmiş", هابل və قليلة الطعام, قليلة قتيين , yəni قليلة – "yüngül xasiyyət", واضع , حاسر , ساهر , جامع – bətnində uşaq gəzdirən, وضع خمارها (وضع خمارها) mənasında, رعاء "gicbəsər" sözünün sinonimi, مَحشٌ "uşağı qarında ölmüş" mənalarında işlənilir. Sonuncu mənə dəvə və at barəsində də işlənilir. Buraya مَنيم "həmlini yerə qoymaq vaxtı çatmış" sifəti də daxildir. Sonuncu sifət dişə dəvəyə də aid edilir.

İnsanlara, o cümlədən qadınlara xas olan təbii cinsin əlamətini bildiren sifətlər kimi dişə heyvanlara da aid olan ayrıca vahidlər mövcuddur. Əsərdə bu barədə aşağıdakılar verilir: Marala xas olan sifətlər: طيبة مطفل ومشدن ومعها مغزل, وغازل, – buynuzları çıxmış. "Sürüdən geri qalan" mənasında: وحاذل, وحذول.

Qoyuna xas olan əlamət və keyfiyyətləri bildiren sifətlər: شاة صارف – erkək axtaran qoyun, شاة ناثر – öskürəkən və ya asqırarkən burnundan selik axan, داجن – və ya راجن – evə öyrənmiş, حان – erkəyə can atan, مُقرب – doğulmaq ərəfəsində olan, مُنَّم – əkiz doğmuş.

Dişə dəvələrə xas sifətlər: ناقة عيهل وعيهم (سريعة) – sürətli; دلالت, yəni سير صلبة və s. , أمنون, حفيفة, yəni هر جاب, جريئة على السير.

Bu sifətlərin sayı 43-ə çatır.

Daha sonra atlara xas مُركض – qarında balası olan, قَيْدُوْدٌ – uzun, كُمَيْتٌ – qırmızı rənglə qarışıq, جَلْعُدٌ – dözümlü (bu sifət dişə dəvə barəsində də deyilir). Bundan sonra vəhşi eşşəklərə xas olan ملمع أتان ifadəsini verir. Bu sifəti İbn Düreyd "Əl-Cəmhərə" əsərində qeyd etmişdir. Bu qəbildən olan çox sözlər vardır. "Əl-qarib əl-musannəf" əsərində qadınlara xas olan

əlamətlər barəsində yazır: امرأة مُسَلْف – yaşı 45 və ondan çox olan qadın; عَيْطَل , yəni طَوِيلَة العنق – uzun boğaz və s.

Azərbaycan şərqşünaslarından akad. V.M.Məmmədaliyev bir vaxtlar yazmış olduğu “Kufə qrammatika məktəbi” adlı əsərində toxunduğumuz mövzudan, öləri də olsa, bəhs edərək göstərmişdir ki, “kufəlilər belə hesab edirlər ki, ismi-fail vəznində işlədilən *taliq* , *tamiş* , *hacid* , *hamil* kimi sözlər yalnız qadın cinsinə aid olduqları üçün onların sonundakı “tə mərbutə” düşmüşdür”.¹²

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “bəsrelilərin fikrincə, bu sözlər təbii aidiyyət bildirdikləri üçün sözdüzəltmə baxımından belə oxşadılmamış, ona tabe edilməmişdir”.¹³

Həqiqətən də qadın cinsinin əlaməti müzəkkər və müənnəs sözləri bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək üçün işlədilsə, buna ehtiyac duyulmadıqda, “tə mərbutə”dən istifadə olunmasına heç bir lüzum duyulmur.

Daha sonra “Əl- qarib əl-musannəf”də dəvələrə xas olan 11 sifət verilmişdir ki, bunlar əsasən مَفْعَال , فَعُول və ismi-fail vəznlərində işlədilmişdir.

əl-Əsməi bu qəbil sözlərə daha 35 yeni sifət əlavə edir. 12 sifət isə dəvənin zahiri görkəmi və fiziki xüsusiyyətləri ilə, 20 sifət qidalanma xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

“Əl-qarib əl-musannəf”də qoyuna xas 15, vəhşi eşşəklərə xas digər bir sifət verilir.

Bu ifadələr əsərin 212-214-cü səhifələrində cəm olunmuşdur.

Həmin səhifədə əl-Fərabinin “Divan əl-ədəb” əsərində topladığı qadınlara aid “cəmai” sifətlər, eləcə də dişi dəvə, dəvəquşu və dəvənin bəzi üzvləri ilə bağlı keyfiyyət bildiren sifət modelləri verilmişdir. Belə sifətlərin sayı 32-yə çatır.

Sonra “Əs-Sihah”dan olan omonim mənəli جَرَّاز نَاقَة جَرَّاز və يا نَاقَة جَرَّاز “çox otlayan dişi dəvə” və امرأة عَاقِر جَرَّاز ifadəsi امرأة عَاقِر – qısır qadın mənasında işlədilir.

¹² V.M.Məmmədaliyev, *Kufə qrammatika məktəbi*, Bakı – 1988, səh. 99.

¹³ Yəni orada.

Bu bəhsin yekunu olaraq, Əs-Suyuti öz əsərində İbn Sikkitin “Əl-İşah”, Ət-Təbrizinin “Təhzibul-ədəb” və İbn Quteybənin “Ədəbul-kətib” adlı əsərlərindən çıxış edərək belə deyir: *فعيل* modelli sifət qadın cinsinin təyini kimi tə mərbutə qəbul etmir. Məsələn: *كف خضيب* – rəng qoyulmuş ovuc, *ملحفة غسل* – yuyulmuş örtük (bəzən təyinlənən iştirak etmədikdə belə sifətlər isimləşir və tə mərbutə qəbul edir. Məs: *الذبيحة*, *النطيحة* – kəsilmiş heyvan, *الفريسة* – ov, *أكيلة السبع* – şir yemi və s.)

Daha sonra istisnalar verilir: *ريح خريق*, yəni *هياية*, *شديدة*, *باردة* – şiddətli soyuq külək, *ناقة سدیس* – 8 aylığa girmiş dişi dəvə, *هيبة خصيف* – yəni iki rəngli (biri mis rəngli).

فعيل modeli təyin əgər *فاعل* mənasındadırsa, yəni substantivləşərək başqa bir təyin qəbul etmirsə, onda *ə* ilə işlənilir. Məs.: *كريمة*, *رحيمة*, *شريفة*.

فعل modeli təyinlənənlə işlənərsə, *ə* qəbul etmir; məs: *امراة شكور*, *امراة* *هي عدوة الله* deyilir. Sibəveyhi demişdir: *شبهوا عدوة بصديقتة*.

مفعيل modelində bəzən istisna olaraq *امراة مسكينة*, yəni *فقيرة* mənasında işlənilir.

مفعال vəznli sifətlər bəzən *مفعّل* kimi də hər iki cins üçün eyni qalır.

Təbii cinsdən irəli gələn *فاعل* modeli sifətlər (*طامث*, *طالق* və s.) feil mənasında işlənərkən *ə* qəbul edir; məs; *طالقة*, *حاملة* və s. *مُفعل* ismi-faili də bu xüsusiyyətə malikdir (müqayisə et: *امراة مرضع* – süd verən qadın), *طبية* – *الطبية مشدنة* – *buynuzu çıxmış maral* və *هي مرضعة* – *O, süd verir və مشدنة* – *Maral buynuz çıxarıb*.

Deməli, *فاعل* feili sifəti hər iki cins üçün eyni işlənir; məs: *رجل عاشق* və *امراة عاشقة*. Təkcə qadın cinsi üçün işlənərsə, lazım gəldikdə *ə* qəbul edə bilər; məs.: *طاعر من الحيض وطاهرة من العيوب*. Təkcə qadın cinsi üçün işlənərsə, lazım gəldikdə *ə* qəbul edə bilər; məs.: *طاعر من الحيض وطاهرة من العيوب*. Yaxud *حامل من الحمل وحاملة على ظهرها* – hamilə olan və küərəyində nə isə aparən qadın. *قاعد من الحيض وقاعدة من القعود* – Ana halından kəsilmiş qadın və bir yerdə oturan qadın.

Ət-Təbrizi *فعلان* keyfiyyət bildirən sifət modelindən danışarkən, onun qadın cinsinin əksər halları *فعلي* modelində olduğuna işarə etmiş, lakin Bəni Əsəd ləhcəsində bunu qadın cinsində *فعلانة* modeli ilə işləndiyini göstərmişdir. Məsələn: *خمصان* – qarnı ac (müz), *خمصانة* – qarnı ac (müən.), *عريان* – çılpaq (müz), *عريانة* – çılpaq (müən).

Əsərin II cildinin 218-ci səhifəsində kişi və qadın cinsi üçün eyni olan sifətlər haqqında məlumat verilir.

“Divanul-ədəb”də verilən bu növ sifətlər aşağıdakılardır: خلق, yəni دزبال سدس və ya سديس (dişi 9-cu ayda çıxan dövə); بزول (dişləri 9-cu aydan sonrakı müddətdə çıxan dövə); عانس – qarımış (dişi və qadın cinsi üçün eynidir); نازع (جمل نازع و ناقة نازع) – doğulduğu yerə gedən; يعير ظهير, yəni قوي (kimisi ناقة ظهير kimi də işlədilir); عروس – adaxlı (bəy və gəlin). Burada kişi cinsinin فُعَل, qadın cinsi isə, فاعل vəznində olur.

“Əl-ğarib Əl-musannaf” əsərində hər iki cins üçün eyni olan sifətlər verilir: بكر (أبكار) – ilk övlad (oğlan və qız); عَجْزَة və ya كَيْرَة – başqa övlad (kişi və qadın cinsi ilə işlənir); قَيْن – kölə (عبد قن və امه قن) və s.

Daha sonra İbn Dureydin “Əl-Cəmhərə” əsərindən təyin kimi işlənərkən tək, təsniyə və cəmdə eyni olan sifətlər toplanmışdır ki, bunlar aşağıdakıları əhatə edir: نوم, سَفَر, قوم زائرون və رجل زائر (yəni: قوم زائرون və رجل زائر); وهو الذي طعن في (فصف, مريخ, جنب, خصم, مقنع, خلال, حرام, فطر, صوم, قمن, (مريض) حَرَض, (مريض) دِحْف, ضيف, ضمين, وصي, جري, كفييل, (السن, شهداء və شاهد زور, (خالص) فُحُّ, بحت, قلب, عربي محض, خيار, عدل, (münbit” sözü də belədir, خِصْبُ) أرضون جَدْبُ və (quru torpaq) أرض جَدْبُ), جُرَاق (sonuncu üç söz “duzlu” mənasındadır) və s.

Əsərin 220-ci səhifəsində kişi cinsində çox və s. işlədilən sözlərin qadın cinsinin ە ilə ifadə edildiyinə dəlalət edən sözlər gəlir; məsələn: ذئاب – “qurdlar” sözündən “dişi canavar” dedikdə سِلْقَة və ya ذئبة – ثعالب – “tülkülər” sözündən “dişi tülkü” ثعلبة və ya ثرْمَلَة و عول, “dağ keçiləri” sözündən “dişi dağ keçisi” dedikdə أرويّ ّة, قرود, قرده, “meymunlar” sözündən “dişi meymun” قرْدَة və ya قِشَّة, – أرانب – “dovşanlar” sözündən “dişi dovşan” عِكرْشَة – “şirlər” sözündən “dişi şir” لُقْوَة, أسود, “qartallar” sözündən “dişi qartal” عُقبان – “sərçələr” sözündən “dişi sərçə” عصفورة – نمور, عصفور – “pələnglər” sözündən “dişi pələng” نمرة – ضغادع, “qurbağalar” sözündən “dişi qurbağa” قنفذة – قنَافذ, “kirpilər” sözündən “dişi kirpi” قنفذة olur. Lakin elə sözlər vardır ki, erkək və dişi tə mərbutə ilə fərqlənir: برذون – erkək yük atı, برذونة – yabı.

Xacə Nəsirəddin Tusi “Cəmiyül müqəddimat! (“İlkin biliklər toplusu”) əsərində ərəb dilində sözlərin kişi və qadın cinsinə ayrıldığı barədə fikrini yığcam şəkildə ifadə edərək, əvvəlcə qadın cinsinin əlamətlərinə işarə edir və göstərir ki:

"المذكر ما ليس فيه تاء التأنيث والألف المقصورة والألف الممدودة والمؤنث ما فيه إحداهن كغرفة و حبلی و حمراء " .

(Kişi cinsini bildirən sözlərdə təmərbutə, qısa əlif və uzadılmış əlif olmur. Qadın cinsində işlədilən sözlərdə isə onlardan biri iştirak edir; Məs: otaq, hamilə, qırmızı kimi).

Mahmud bin Ömər bin Məhəmməd əl-Xarəzmi əz-Zəməxsəri "Şərhul-Nəmuzəci" əsərində müənnəslik (yəni qadın cinsini bildirmək) əlamətinin əsil (həqiqi) və məcazi (qeyri-həqiqi) olmasına işarə edərək yazır ki, əsil (həqiqi) qadın cinsi qeyri-həqiqi qadın cinsindən daha qüvvətlidir. Çünki təmərbutə əlamətli qadın cinsi cansız əşyaları bildirən sözlərdə də əhatə edir. Lakin bu morfoloji forma şəkilçisinə malik olmayıb təbii cinsə görə qadın cinsində hesab olunan bir sıra sözlər, xüsusilə qadın adları həqiqi müənnəs hesab olunur. Məs.: "Hind gəldi" cümləsini جاء هند şəklində demək olmaz, çünki هند – Hind qadın adıdır. Yaxud أرض – torpaq, نعل – başmaq sözlərini götürək. Bu sözlər müqəddər müənnəs sözlər hesab olunur. Əz-Zəməxsəri bu iki sözü kiçiltmə formasında, yəni أريضة və نعيلة şəklində işlənmələrinə əsaslanır.

Əs-Suyutinin "Əl-Mizhər" əsərində ərəb ədəbi dilinin lüğət ehtiyatında rast gəlinə biləcək kişi və qadın cinsində işlədilən bütün formalar, o cümlədən sadə morfoloji-qrammatik, eləcə də leksik-qrammatik metod hesab olunan, analitik və suppletiv formalar əks olunmuşdur. Müəllif burada təkcə formaları sadalamaqla kifayətlənməmiş, onları hansı əsərlərdən əxz etdiyini də açıqlamışdır. Əs-Suyuti ərəb dilində cins kateqoriyasının ifadə vasitələrinə kişi və qadın cinslərinin bir-birindən fərqlənən sözlərin şərhli ilə başlamışdır. Dilçilikdə bu, suppletiv metod adlanır. Suppletivizmdən danışarkən onu qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərində rast gəlinən suppletivizm hadisəsi də müəyyən qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət göstərir. "Suppletivizm" sözü latınca "tamamlama" sözündəndir. Bu qrammatik hadisə az yayılmış vasitələrdən biridir. Suppletivizm hadisəsində fleksiyadan fərqli olaraq birinci sözün heç bir formal elementi qalmır. Məsələn, rus dilində bəzi isimlərin təkli ilə cəmi, sifətin dərəcələri suppletivizm əsasında yaranır.

Əs-Suyuti kişi və qadın cinsinin eyni məna baxımından ifadəsində ayrı-ayrı leksik vahidlərdən istifadə olunmasına dair əsərində nümunə olaraq göstərdiyi sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Müəllif İbn

Qüteybənin “Ədəbul-kətib” əsərindən nümunələr gətirir və göstərir ki, İbn Qüteybə bu bəhsə ayrıca bir fəsil ayırmış və cinsi suppletiv metodla işlənən sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır.

<i>Sözlər</i>	<i>Kişi cinsi</i>	<i>Qadın cinsi</i>
Qırqovul	اليعقوب (اليعاقب)	الحجل
Dovdaq	الخرب	الخبارى
Bayquş	الصدى (أصداء)	اليوم
Arı	اليعسوب	النحل
Çəyirtgə	الخنزب، العنظب، العنظباء	الجرادة (ات)
Buqələmun	الحرىاء	خنفساء (خنافس) = ام حُيَّين
Kərtənkələ	العفر فوط	عظاءة، عظامي، عطاء
Goreşən	ضبع (ضباغ)	الضبعان
Anakonda	الأفعوان	الأفاعى
Əqrəb	العقربان	عقرب (عقارب)
Tülkü	الثعلبان	الثعلب (الثعالب)
Bağa	سلحفاة (سلاحف)	الغيلم
Qurbağa	ضفدع (ضفادع)	العلاجوم
Kirpi	الشيهيم	قنفذ (قنفاذ)
Dovşan	الخرز (خزاز، خزاز)	أرنب (أرانب)
Turac	الحيقطان	الدراج
Dəvəquşu	الظليم	النعام
Pişik	القط، الضيون	سنور (سنائير)

Digər bir fəsil isə qadın cinsinin morfoloji əlaməti olmayan sözlərdir ki, bunları “səmai müənnəs” sözlər adlanır. Bu zaman o, İbn Qüteybənin “Ədəbul-kətib” və Ət-Təbrizinin “Əl-təhzi”inə əsaslanmışdır.

Qadın cinsinin əlamətini qəbul edib hər iki cins üçün eyni olan sözlər: حية, شاة, ثور, بطة, حمامة, نعامة və s. sözlər erkək və dişi sözlərin köməyi ilə

adları çəkilən heyvan və ya quşların cinsinin bildirir. Məs.: تقول العرب : حية : ذكر .

İsmayıl əl-Cövhərinin “əs-Sıhah” əsərində deyilir ki, دجاجة həm erkək və dişi toyuq, الفمجة – erkək və dişi qırqovul, النحلة , الذارجة , البومة , الحبارى , البقرة və s. belə sözlərə aiddir.

İbn Xaləveyhi göstərir ki, insan, at erkək və dişiyə, بعير – dəvə erkək (جمل) və dişi (ناقة) dəvəyə bölünür. Əlavə edir ki, فرس – at sözünü bəzi ərəblər ە ilə işlədərək dişi at nəzərdə tuturlar.

Yalnız kişi cinsində, yaxud yalnız qadın cinsində işlədilən sözləri nəzm şəklində göstərmişdir.

Cəmaləddin ibn Malik hər iki cinsdə işlədilən sözləri belə verir:

القليب، والسلاح، والصاع، والسكين، والنعم، والأزار، والسرراويل، والأضحى (ذبيحة)،
والفرس، والعنق، والسبيل، والطريق، والدلو، والسوق، والعسل، والعاتق، والعضد،
والعجز، والسلم، والفلك، والموسى .

Axırıncı söz barəsində əl-Uməvi demişdir ki، ولم أسمع التذكير في الموسى .
مذكر لا غير .

Qadın cinsinin əlaməti olan ە ilə bitən, lakin hər iki cinsi üçün eyni olan sözlərə İbn Qüteybədən nümunə olaraq سخلة (سخال) – yəni bir saat əvvəl doğulmuş quzu və canavarla cütləşmədən törəmiş gərəşən balası mənasını verən العسبارة (bu söz əslində عشبارة kökündəndir) sözlərini də əlavə edir və deyir ki, bu qəbildən olan sözlərin cəmi ە -nin atılması ilə düzəlir (məlumdur ki, belə sözlər toplu isimlər (شبه الجمع) adlanır. Burada حية – ilan sözü istisna təşkil edir.

İsmayıl əl-Cövhəri öz “əs-Silah”ında bu sözlərin sonundakı ە -ni təklil bildirən şəkilçi kimi izah edir. Buraya حمامة – bir göyərçin، بطة – bir ördək، قبجة – bir qırqovul sözlərini də əlavə edir.

Qadın cinsinin morfoloji əlaməti olan əlif məqsurə ilə bitən sözlər sırasında ülgüc – موسى sözü barəsində İbn Qüteybə ilə yanaşı əl-Kisəinin də fikrini ortaya qoyur və göstərir ki, əl-Kisəi onu فعلى modeli hesab edir. Halbuki digər bir dilçi onu مفعول modeli hesab edərək zəif ي samitinin əlifə çevrilməsi ilə izah edir.

Əl-Əxfəş hər iki cins üçün eyni şəkildə işlədilən sözlərə işarə edərək yazır ki, Hicaz əhli onları qadın cinsində təmmim qəbiləsi kişi cinsində hesab edirlər.

Ən-Nəhnas “ شرح المعلمات ” (“Muəlləqaların şərhi”) əsərində bu qisim sözlərə خوان – stol, مائدة – yemək stolu, سنان – nizə ucu, عالية, صواع, سقاية və sözlərini də əlavə edir.

Təkinin əlif məmduədə, cəminin isə əlif məqsurə ilə bitən sözlər barəsində Hələbin tarixinə dair Kamal ibn əl-Ədimin əsərindən danışıarkən İbn Xaləveyhinin qeyd etdiyi bir söhbəti açıqlayaraq göstərir ki, Seyfuddövlə belə sözlər haqqında alimlərin fikrini soruşduqda hamı “yox” cavabı verdiyi zaman İbn Xaləveyhini – “Mən belə iki söz bilirəm” – deyər cavab vermişdi və bu sözləri ona yalnız min dirhəmə söyləyəcəyini ərz etmişdi. Bu sözlər (صحارى) صحراء və (عذارى) عذراء idi. İbn Xaləveyhi iki aydan sonra əl-Cərminin “Kitəbut-tənbih” əsərində daha iki sözə rast gəlmişdi: (صلافي) صلفاء – yəni bərk torpaq və (خباري) خبراء – şəhli torpaq. İbn Xaləveyhi qeyd edir ki, iyirmi ildən sonra beşinci sözü tapdım. Bu sözü İbn Dureyd öz “Cəmhərə”sində qeyd etmişdi. O söz (سبتاء) سبتاء – yəni quru, cod torpaq demək idi.

Daha sonralar Allah-təala ona başqa sözlərlə tanış olmaq qismət etdi. Əbu Əli Əl-Ğali “Kitəbul-məmdudi val maqsuri” əsərində belə sözlər işlətməmişdi: أرض نفخاء – yəni minik heyvanların ayaqları altında səsi eşidilən torpaq. Cəmi isə نفاخى şəklindədir.

Əl-Fərra buraya الوحفاء – yəni qara daşlı torpaq sözünü əlavə etmişdi. Sə'ləb buraya (نباحي) نبحاء sözünü نفخاء sözünün sinonimi kimi daxil etmiş, Əl-Cauhəri “Əs-Sihah” əsərində (السخاوي) السخواء – geniş düzənli yer mənasını verən sözü işlətməmiş, bu sözün cəmi الصحارى və الصحاري kimi mənasını verən sözü işlətməmiş, bu sözün cəmi السخاوي şəklində də işlədilir. İbn Fəris “Əl-mucməl” əsərində bitki örtüyü olmayan qumsal yer mənasında (مرادي) مرءاء sözünü bu xüsusda misal gətirir. “Şey” sözünün cəmini də أشياء ilə yanaşı الأشاوى və الأشاوى şəklində işləndiyinə işarə edir. Əl-Əsməi söyləyir ki, ərəblərin ən bələğətliələrindən birisinin Xələf əl-Əhmərə belə dediyini eşitmişəm: ان عندك الأشاوى . Bu söz فعالی cəmi forması ilə də cəmlənir: أشايا .

İbn Xaləveyhi belə sözlərin səkkiz olduğunu iddia edir. O, bu söhbəti sonralar da xatırlayır ki, o zaman Seyfuddövlənin ətrafındakı adamlar arasında Əhməd ibn Hasr və Əbu Əli Fərisi də var idi.

Nəzəri cəlb edən qeydlərdən biri də isimlərin فعلاء modelidir ki, bunlar aşağıdakıları əhatə edir: البؤساء – çətinlik, البغضاء – ədavət, البوغاء – torpaq, بهاء – Qudaada bir qəbilə, البيداء – فلاة səhra sözünün sinonimi, تيماء – yer

adıdır, səhra mənasını verir, بلعاء بن قيس – tanınmış şair adıdır, التمرء – Taifdə dağlıq hissə, ثداء – millət adı, جراء – dolay, sarı, الجلاء – böyük iş, الجعاء – Kindənin ləqəbidir.

Yuxarıda sadaladığımız isimlər əl-Əndəlusü tərəfindən "Kitəbul-məmdudi var-maqsuri" əsərində qeyd olunmuşdur. Bu hissədə marağa səbəb olan sözlər və onların sinonimləri verilmişdir. Bu sözlərin hamısı qadın cinsinin morfoloji əlaməti olan uzadılmış əliflə bitir.

Bu morfoloji forma sifətin qadın cinsini bildirərək أفعل müzəkkər forması olmayan sözləri əhatə edir: məsələn: أرض ثرياء – nəm torpaq, امرأة ثدياء – iridöşlü qadın, الجاهلية الجهلاء – çox azğınlığa qapılmış cahiliyyə, - göbəkli qadın, جداء – kiçik döşlü, yəni südü və qulağı kəsilmiş, سنة جداء – quraqlıq ili, درع خدياء – yumşaq zireh, درع جدلاء – möhkəm zireh, ریح حدواء – buludları qovan külək, قوس حنواء – möhkəm yay və s.

Beləliklə, adını qeyd etdiyimiz əsərdə bütün dünya dillərində olduğu kimi ərəb dilində də cins kateqoriyasının ifadə olunduğu sintetik, analitik və suppletiv metodla yaranan söz vahidlərinin izahının şahidi olduq. Bu lüğət vahidləri yüksək bədii üslubun nümunələri kimi sırf ərəbdilli mətnlərdə işlədilir.

Резюме статьи на тему «о некоторых особенностях категории грамматического рода слов из толкового словаря As-Suyuti под названием «Аль-Музхир фи улумиллуга ва анвайха» («Аль-Музхир о науках языка и его областей»).

Данная статья посвящена методам классификации слов, относящихся всем четырем методам выражения грамматического рода имен существительных и прилагательных в литературном арабском языке, использующихся еще во времена великого арабского лексикографа XV века As-Suyuti.

В его вышеупомянутом словаре собраны все формы слов, выражающих грамматический род в литературном, так и в разговорном языке арабов того времени. Автор исчерпал все языковые единицы, будь они морфологического, или аналитического и супплетивного методов, используемые даже в наречиях и диалектах арабских племен, опираясь при этом на величайшие труды ученых-языковедов, историков, повествователей и комментаторов, на которых возвышались Куфийская и Басрийская школы лингвистики. В будущем эти две школы будут сливаться в один единый организм и создавать Багдадскую школу арабской лингвистики.

Автор воспользовался в своем труде книгами 168 ученых-лингвистов Арабского Халифата того времени.

Summary of the article on the theme “On some specifications of the category of grammatical gender of the words from As-Souyutee’s glossary called “Al-Muhzir fi ulumil-lugha wa enwaiha” (“Al-Muzhir is about science of language and its spheres”).

The given article is dedicated to the methods of classification of the words, regarding all the four methods to express grammatical gender of the nouns and adjectives in the literary arabic, which had been used at the times of As-Souyutee, the great arab lexicographer of the fifteenth century.

All forms of the words expressing grammatical gender in literary and spoken language of arabs of that time are collected in his above-mentioned dictionary. The author has settled all language units of morphological, analytical and suppletive methods, used even in dialects of Arab tribes, at the same time based on the greatest works of scientist-linguists, historians, narrators and commentators on which the linguistics schools of Kupy and Basra appeared. In the future these two schools will merge in one single whole organism and create the Baghdad school of the Arab linguistics.

The author used 168 scientific-linguists’ books of Arab Caliphate of that time in his work.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (tərcüməsi)
2. Qurani-Kərim (ərəbcə)
3. Qurbanov A., Ümumi dilçilik, I və II cildlər, Bakı- “maarif” nəşriyyatı, 1983.
4. Гранде Б.М., Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, издательство Восточной литературы, Москва-1963.
5. Гранде Б.М., Введение в сравнительное изучение семитских языков, издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1972.
6. Дяконов И.М. Языки древней Передней Азии, Издательство «Наука», Москва, 1967.
7. Musayev O., İngilis dilinin qrammatikası. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı-1996.
8. Məmmədəliyev V.M., Kufə qrammatika məktəbi, Bakı – 1988.
9. العلامة عبد الرحمن جلال الدين السيوطي ، المزهرة في علوم اللغة وأنواعها ، القاهرة
10. الدكتور محمد فهمي حجازي ، علم اللغة العربية : مدخل تاريخي مقارنة في ضوء القراءات واللغات السامية ، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع ، القاهرة ، 1998 ،